

ODGOVORNOST U ZNANSTVENO -TEHNOLOŠKOM DOBU

Sažetak

„Ta nepoznata zemlja kolektivne prakse u koju nas je dovela visoka tehnologija, još je ničija zemlja za etičku teoriju“, konstatovao je s rezignacijom Hans Jonas u poznatom djelu „Princip odgovornost“. Iako je nauka u okvirima tradicionalne etike imala neutralan status (etika se nije bavila naukom), danas je situacija bitno drugačija: ako je ideal etike promoviranje univerzalnih principa od kojih je najvažniji princip poštivanja ljudskog života, a sama nauka, svojom nereguliranom moći, prijeti tom idealu, onda je jasno zašto etika mora preorijentirati svoju pažnju od bližnjeg i sadašnjosti ka „dalekom“ i „budućnosti“. U pitanju je opstanak samog ljudskog života. A pitanje opstanka ljudskog života prevazilazi okvire pukih katastrofoloških nagovještaja i upozorenja. Ono implicira prije svega strah, nemoć i izgubljenost u jednom raščaranom svijetu u kojem je ono transcendentalno bačeno u „topionik tehnološke alhemije“. To da primarno područje etičkog bavljenja postaje budućnost, opisuje kvintesenciju vremena u kojem živimo gdje je sva eshatologija reducirana na kvalitetan sadašnji trenutak. Naše vrijeme je bitno solipsističko. Dakle, kako u takvom vremenu utemeljiti odgovornost prema onima kojih još nema? Na čemu sazidati etiku u kojoj nema reciprociteta?

Jedan takav pokušaj osvojanja one ničije zemlje „u koju nas je dovela visoka tehnologija“ jeste i djelo dr. Dževada Hodžića „Odgovornost u znanstvenotehnološkom dobu“. U ovom broju „Muallima“ temu „Odgovornosti u znanstvenotehnološkom dobu“ tretiramo na primjeru pomenute knjige autora dr. Dževada Hodžića, koja se upravo bavi postprosvjetiteljskom pometnjom izazvanom odsustvom bilo kakvog subjekta na kojem bi se sazidala odgovornost kao stabilna moralna kategorija.

MOGUĆNOST REHABILITACIJE PRAKTIČNOG UMA

Knjiga Dževada Hodžića *Odgovornost u znanstvenotehnoškom dobu* svojim rafiniranim analitičko- kritičkim istraživanjem suočava nas sa gorućim problemima u kojima se zateklo čovječanstvo naše znanstveno-tehnološke epohe, naime sa onim problemima koje je (usprkos fascinaciji suvremenim znanstveno-tehnološkim prodorima i podvizima "tehničkog čovjeka") čovjek proizveo u horizontu svog znanstvenog i tehničkog oviadavanja svijetom, - stavljajući na kocku opstanak cjeline života. Dževad Hodžić pri tom ima u vidu kompleksnost i unutarnju ambivalenciju znanstveno-tehničkog napretka te stoga - uzimajući u recentnu kritičku raspravu o nekontroliranom rastu moći znanosti i tehnike - postavlja svoje središnje pitanje o "odgovornosti" i/ili "moralnoj neutralnosti" suvremene znanosti i tehnike. To središnje pitanje Hodžić najprije propituje u perspektivi povijesnog i filozofska utemeljenja te antropoloških osnova moderne znanosti, da bi iz te perspektive dospio do znanosti i tehnike u modernoj epohi, te sistematski problematizirao odnose teorije i prakse, znanja i djelovanja, odnosno, status i važenje instrumentalnog uma, kao i bazičnu relaciju: znanost-tehnika - priroda u antropocentričnoj paradigmi, kao i spregu znanosti i tehnike u paradigmi moći i vladavine. U tom sklopu posebno mjesto Hodžić daje kritici stereotipa o "vrijednosnoj neutralnosti" znanosti, kao i problemu izopačenja znanstveno-tehničkih mogućnosti čovjeka u razornu moć. Na toj osnovi autor istražuje pitanje prijetećih konzekvenci i rizika nekontroliranog rasta znanstveno-tehničke vladavine nad prirodom i društvom, - da bi postavio temeljno pitanje o mogućnostima i o nužnosti nove etičke refleksije u uvjetima suvremene-znanstveno-tehničke civilizacije. Drugim riječima, autor rasvjetljava pretpostavke i nudi argumente za novu etičku perspektivu čovjekovog djelovanja u uvjetima moderne znanstveno-tehničke civilizacije koja - osim pragmatičkih i utilitarnih motiva koje nameće moderna ideja napretka - sa sobom nosi globalni rizik i prijetnju ne samo opstanka ljudske vrste nego i cjelini živog bitka. Problemsku osovinu u Hodžićevom radu čini

relacija: znanost-tehnika-etika. On tu relaciju istražuje osvjetljujući temeljnu konstitutivnu paradigmu antropocentrične antropologije i teoriju čovjekova djelovanja, na kojoj je i bila moguća novovjekovna ideja znanja kao moći i njegove instrumentalne primjene u formi tehnike. Na temelju svijesti o gubitku kontrole nad neograničenim rastom znanosti i tehnike i njihovim impaktom u temeljne strukture prirode i u njihove oblikotvorne i živototvorne moći, na temelju svijesti o gubitku mjerila i vrijednosnih orijentacija, na sve težoj predvidivosti domašaja i posljedica suvremene znanstveno-tehničke ekspanzije, na temelju svijesti o jasno vidljivim realno postojećim razornim efektima znanstveno tehničkog zahvata u prirodu (i društvo), na temelju prijetnji, opasnosti i nepredvidljivih posljedica za opstanak života u cjelini - na tom temelju rađa se potreba kritičkog uvida u znanstveno-tehnički napredak a to znači sagledavanje naličja znanstveno-tehničkih moći i, na toj osnovi, ispitivanje mogućnosti oblikovanja nove etike, koja bi redefinirala vrijednosti, ciljeve i sredstva čovjekovog djelovanja. Ta etika bi u polje etičke refleksije uvela normu odgovornosti za život u cjelini a koja bi kao etičkog partnera i adresata, u etičku refleksiju i u moralnu praksu morala uključiti i rehabilitirati prirodu (odnosno cjelinu života), s one strane antropocentričnog egoizma ljudske vrste. Suprotno od moderne norme o tobožnjoj vrijednosnoj ili moralnoj neutralnosti znanja i znanosti (kao tobože "čistog" teorijskog znanja koje je indiferentno prema svojoj praktičnoj primjeni i posljedicama te primjene) - nova etika odgovornosti - za koju Dževad Hodžić optira u svojoj knjizi - na nov način postavlja mogućnost postavljanja i rješenja etičkog pra-pitanja, naime premošćenja rascjepa između bitka i trebanja.

Iz perspektive epohalne situacije - koju i teorijski i praktično dominantno određuje znanstveno-tehničko otvaranje i raspolaganje svijetom (spregnuto sa društveno uvjetovanim strukturama moći i njezinim vrijednosnim preferencijama koje se svode na neograničenu reprodukciju vladavine nad prirodom i društvom i na neposredne utilitarne profile eksploatiranja prirode kao mrtvog i neiscrpnog energetskeg resursa), - iz

te perspektive Hodžić, dakle, polazi od iskustva krize znanstveno tehničke civilizacije i, na tom osnovu, od dijagnoze temeljnog etičkog deficita od kojeg pati suvremena quasi-omnipotentna znanost i tehnika i iz toga proistekla, ekonomska, politička i kulturna praksa modernih društava. Stoga Hodžić toj krizi i tom etičkom deficitu alternira obavezu kritičke refleksije znanosti i tehnike i njima upravljano ljudskog djelovanja, te na temelju te kritičke refleksije istražuje mogućnosti rehabilitacije praktičnog uma, a to znači, ustanovljenje jedne nove etike odgovornosti.

Prof. dr. Sulejman Bosto

ODGOVORNOST KAO ODGOVOR NA PITANJE ZNANOSTI I TEHNIKE

Djelo Dževada Hodžića «Odgovornost u znanstvenotehničkom dobu» jeste potrebno i važno djelo. U našim prilikama teško je precijeniti potrebu za ovakvim djelom i njegovu važnost, jer se radi o prvom djelu u nas kojem se sistematično i kompetentno razmatraju pitanja odgovornosti u okolnostima znanstvenotehničkog uređivanja životnog svijeta i oblikovanja svakodnevnog mišljenja, ponašanja, djelovanja.

U Hodžićevom razmatranju znanost i tehnologija nisu samo skup formula, činjenica i postupaka niti su samo posebni sadržaj iskustva prema kojemu se može imati vanjski odnos. Znanost je moderna znanost, a ona je prakticiranje znanosti, tehnika i tehnologija. One su, dakle, sjedinjeni način stjecanja iskustva i postupanja sa iskustvom, oblik čovjekova ovladavanja vanjskom prirodom i vlastitom prirodnošću, prozaički svijet svijesti i prakse koji se širi na račun drugih svjetova znanja i djelovanja. Stoga, znanost i tehnika otvaraju i pitanja na koja se ne može odgovarati znanstveno i tehnički. Na pitanja o ciljevima čovjekove upotrebe znanosti i tehnike i na pitanja o implikacijama znanstvenotehničke upotrebe čovjeka potrebno je odgovarati u najzahtjevnijem mediju čovjekove ljudske pozornosti, u mediju etičke odgovornosti.

Djelo «Odgovornost u znanstvenotehničkom dobu» ima pet poglavlja. U prva tri poglavlja razmatraju se znanstvene i tehničke odrednice znanstvenotehničkog doba pomoću preglednog i dokumentiranog predstavljanja uspona moderne znanosti, napretka moderne tehnike, i aktualnog razvoja biotehnologije. Kao ključni momenti uspona moderne znanosti, širenja njezine moći, uzimaju se preobrazba znanja kao vrline u znanje kao moć, izdvajanje čovjeka iz svijeta i njegovo postavljanje kao subjekta, preinačavanje znanosti o prirodi u eksperimentalnu i demonstrativnu znanost prirode. Napredak moderne tehnike pronađe se u dinamici nezaustavljivog širenja njezine tvorbene snage, koja zahvaća čovjeka i obuhvaća čovjekov životni svijet, a ne u njezinom kvantitativnom konstituiranju, u gomilanju tehničkih predmeta i širenju tehničkih postupaka. Savremeni razvoj biotehnologije prikazuje se u sudbonosnoj radikalnosti tehnološkog odnošenja prema životu, oblicima i područjima njegove primjene i mogućnostima pretvaranja čovjeka u objekt tehnike. Svaki od ovih uzajamno povezanih procesa razmatra se u važnim početnim odrednicama, konstitutivnim oblicima i moralnim i etičkim implikacijama, u teksturi taloženje znanja, uspjeha i nada, ali i neizvjesnosti, žrtava i straha.

U četvrtom poglavlju razmatra se problem odgovornosti u analizi bitnih razloga, dimenzija i vrijednosti odgovornosti u eri znanstvenotehnički preinačene i udešene egzistencije ljudi.

Upečatljivo je Hodžićevo dovodenje u odnos odgovornosti kao suštinskog izraza čovjekova religijskog bivstva u kršćanstvu i islamu i odgovornosti u njezinoj temeljnoj vrijednosti u znanstvenotehničkom dobu, «u zadaći da se prema čovjeku odnosimo polazeći od njegova dostojanstva (Kant), u zadaći prevladavanja anonimnosti kroz Ja-Ti odnos (Buber), zapravo u tome 'da u anonimnoj zajednici održimo društvo ja s Drugim - govorenje i dobrotu' (Levinas).»

U petom poglavlju bitno pitanje odgovornosti ili pitanje bitne odgovornosti u znanstvenotehničkom dobu dovodi se do završnog kritičkog rasvjetljenja i konkretnog odnošenja. Hodžić tematizira odgovornost za odgovornost, odgovornostnost, i programski je

distribuirati u odgovornost znanstvenika, privrednika, političara, pravnika, religijskih institucija i roditelja. U aktualnim prilikama posebnu pažnju zaslužuje Hodžićev nalaz da u pravnom životu težište valja prenijeti s velike i značajne priče modernog doba o ljudskim pravima na priču o ljudskim dužnostima. «To valja učiniti ne zato da bi se obezvrijedila važnost ljudskih prava nego stoga što ljudskim pravima valja pristupiti iz odgovornosti. Cilj, dakle, ostaje isti: ljudska prava - samo što bi do njih valjalo dolaziti iz drugog pravca, iz pravca ljudskih dužnosti, s etičkog tla s kojeg se pravo ne uzima u svoje ruke, ne prisvaja, nego se priznaje drugom, prihvatajući drugog u njegovu pravu.»

Jedna od dogmi moderne znanstvenotehnoške mitologije bila je da znanstvenici i inženjeri nemaju ništa sa lošim upotrebama znanstvenih otkrića i tehničkih proizvoda. De Bonald je početkom devetnaestog stoljeća pisao kako ta odbrana slični metodi koja je uobičajena pred sudom, kad optuženog, da bi ga spasili, proglašavaju neuračunljivim. Na tu metodu podsjećaju i savremena insistiranja na ljudskim pravima koja zaboravljaju na ljudske dužnosti. «Odgovornost u znanstvenotehnoškom dobu» potreban je i važan doprinos oslobađanju od zaborava etike i izazivanju moralne pozornosti u našim svakidašnjim korištenjima znanosti i tehnike i u našim svakodnevnim služenjima znanosti i tehnici. Ljudi nekad vole a nekad ne vole da ih se tretira kao odrasle osobe, koje imaju dužnosti i koje su odgovorne za svoja vjerovanja, mišljenja i postupanja.

Djelo Dževada Hodžića suočava nas s potrebom da osvježujemo vlastitu odgovornost ili neodgovornost pred stvamošću oko nas i u nama, stvamošću koju čine moderna znanost i tehnika u svom nezaustavljivom preinačavanju našeg životnog svijeta, naše svijesti i naše savjesti. Otkriva nam da nisu samo najnaivniji među nama oni koje fascinira i plaši svijet znanstvenotehničkih postignuća; to su također, ili prije svih, najumniji i vjerovatno najodgovorniji među ljudima ovoga vremena. To su Heidegger, Jaspers, Sartre, Jonas, Levinas, Mumford, Apel, Weizsacker, Šarčević, Lenk, Rifkin i drugi. A oni nam nedvosmisleno govore da je sudbonosna veličina i opasnost pro-

cesa moderne znanosti i tehnologije u tome da njihove učinke primamo kao samorazumljive, prirodne stvari. I mislim da je izlaganje smisla te poruke prva vrijednost Hodžićeva djela u kojem se znanstvenotehnička komunikacija ljudi sa stvarima podvrgava sudu etičke komunikacije među ljudima.

prof. dr. Hilmo Neimarlija

INTERSUBJEKTIVNOST JE PRIMARNA RELACIJA

Dževad Hodžić pokazuje u svojoj knjizi da živimo u svijetu znanosti i tehnike, u znanstvenotehnoškom dobu, i navodi kako je došlo početkom novog vijeka do velikog obrata u pristupu stvarnosti, kako se taj novovjekovni pristup stvarnosti pretvorio u znanstvenotehnoški pristup, i kako će nas takav pristup stvarnosti odvesti u ekološku i svaku drugu katastrofu, ako se ne pokažemo odgovornima za cijelu stvarnost, ako naša odgovornost ne bude cjelovita.

Veliki filozofi i teolozi tvrde da se početkom novog vijeka događa obrat, veliki kopernikanski obrat od stvarnosti (od bitka) prema spoznaji stvarnosti. U novom vijeku naglasak nije na stvarnosti, nego na našoj spoznaji, na našem spoznavanju stvarnosti. Tako se može reći da je cijela novovjekovna filozofija gnoseologija, sva je svedena na spoznavanje, na mišljenje. No, u novom vijeku se ne ostaje samo na toj promjeni naglasaka, jer u novom vijeku spoznavanje stvarnosti postaje važnija od stvarnosti, naše mišljenje postaje važnije od stvarnosti. To zapravo znači da se u novom vijeku stvarnost, ne samo priroda nego i cijela stvarnost, mora usklađivati s našom spoznavanjem, s našim mišljenjem, s našom misli. Da je naša misao u novom vijeku važnija od stvarnosti i da se cijela stvarnost mora uskladiti s našom misli, s našim konceptom, ili je neće biti, najbolji je primjer Francuska revolucija. U Francuskoj revoluciji je sasječeno silom sve ono što se nije moglo uskladiti s našim konceptom države i realnosti. To je taj novovjekovni konstruktivizam.

U novom vijeku sva je naša spoznaja svedena na instrumentalnu spoznaju, na uporabnu spoznaju, što znači da sva stvarnost ima samo uporabnu vrijednost, da sva stvarnost postoji samo radi nas, da služi nama, našoj koristi. Hodžić to dokazuje na temelju dvojice istaknutih predstavnika novoga vijeka: Francisa Bacona i René Descartesa. Bacon tvrdi da naše znanje služi našoj koristi, da nas oslobađa od bijede i da zadovoljava naše potrebe. Time je sva priroda svedena samo na uporabnu vrijednost i priroda je tu da s njom raspolažemo po svojoj maloj volji. Descartes je cijelu vidljivu stvarnost: i prirodu, i biljke, i životinje i čovjekovo tijelo sveo na puku kvantitetu, na puku protežnost, na *res extensa*, od koje novovjekovni subjekt, tj. *res cogitans* pravi što god hoće. Taj novovjekovni odnos prema prirodi najbolje se vidi u eksperimentu kao glavnoj novovjekovnoj metodi. Nekad smo eksperimentirali s prirodom, danas eksperimentiramo sa živim ljudima. Da je novovjekovna znanost vrijednosno neutralna, znači zapravo da je novovjekovni subjekt proglasio sebe normom cijele stvarnosti, što je očito u suvremenoj biotehnologiji u kojoj raspolažemo i ljudskim životom i ljudskom smrću kao pukim materijalom.

Svođenjem cijele stvarnosti na uporabnu vrijednost počinili smo dva velika nasilja. Prvo nasilje se sastoji u tome što smo tim svođenjem cijele stvarnosti na puku uporabnu vrijednost zaniijekali da svako biće na ovom svijetu, svaka travka, svaka rijeka, svaka kap vode, ima i svoju samostojnu vrijednost, svoju neotuđivu vrijednost, svoju imanentnu (unutrašnju) vrijednost. Tu vrijednost nismo mi ljudi dali ni bićima ni cijeloj stvarnosti. I bića i cijela stvarnost imaju te vrijednosti i bez nas. Hodžić je to izrazio tvrdnjom da moderna znanost, da novovjekovni pristup stvarnosti desubjektivizira stvarnost, odriče cijeloj stvarnosti bilo kakav subjektivitet i pretvara je u puko sredstvo.

Drugo nasilje koje nastaje svođenjem stvarnosti na samo uporabnu vrijednost sastoji se u tome da mi niječemo da svako biće na ovoj zemlji ima i sakramentalnu vrijednost, ima auru tajne, auru svetosti, da nas upućuje na Sveto i da nam govori o Svetom. Tim drugim nasiljem odbacili smo Boga, ljubav, ljepotu, dobrotu, sve, dakle, vrijed-

nosti koje daju smisao ljudskom životu. Zaniijekali smo da je na koncu konca Bog Tajna, da je drugi čovjek Tajna i da je cijela stvarnost Tajna koja izmiče našoj spoznaji. Nije naša spoznaja veća od stvarnosti, ne možemo svojom spoznajom obuhvatiti stvarnost. Hodžić to izražava tvrdnjom da moderna znanost deteologizira stvarnost, da negira kako nam stvarnost objavljuje svoga Stvoritelja.

Hodžić nije protiv novog vijeka, jer ne možemo pobjeći iz novog vijeka, ne možemo se vratiti natrag u prošlost – i ne treba se vraćati natrag. Mi se ne možemo odreći uporabne vrijednosti, ne možemo se odreći instrumentalnog uma, ne možemo se odreći novovjekovnih znanosti i tehnologija. Ali novovjekovni pristup stvarnosti ne smijemo apsolutizirati, nego relativizirati i uskladiti s drugim pristupima stvarnosti. Trebamo postati svjesni ograničenosti svake spoznaje, stvarnost ostaje neobuhvatljiva, ostaje Tajna, i naša spoznaja se mora korigirati na stvarnosti, a ne razarati stvarnost.

Govoreći o odgovornosti Hodžić je uvidio i naglasio bitnu stvar, koja je toliko važna da se to jednostavno ne može izreći. Oslanjajući se na najznačajnije suvremene mislioce on tvrdi da je odgovornost primarno intersubjektivna, da intersubjektivna odgovornost omogućuje individualnu odgovornost (192 str.).

Zašto je važno Hodžićevo naglašavanje da intersubjektivna odgovornost omogućuje individualnu odgovornost? To objašnjavam ne sljedeći način. Veliki suvremeni mislioci (Charles Taylor i Alasdair MacIntyre) dokazuju da u novom vijeku vladaju dva individualizma: utilitarni individualizam i ekspresivni individualizam. Pod *individualizmom* oni misle na uvjerenje da je individuum *primarna realnost*, a sve druge realnosti (društvo i ostale realnosti) su izvedene realnosti. Takav pogled na svijet američki sociolozi s Robertom Bellahom na čelu nazivaju *ontološkim individualizmom*. Budući da je stanje u današnjem svijetu takvo, onda se svaki individuum u njemu ponaša kao *mali apsolutist*, onda takvo ponašanje možemo nazvati *individualnim apsolutizmom*.

Hodžić – oslanjajući se na Heideggera i Lévinasa – pokazuje da je za svakog individuumu primaran drugi, konstitutivan drugi, da individuum nas-

taje u relaciji s drugim, da je ta intersubjektivna relacija primarnija od individuuma, da je *par* – kako kaže Peter Sloterdijk – stvarnija veličina od individuuma. U tom intersubjektivnom odnosu nastaje individuum koji nikada nije ne postojao bez drugog. Po tom obratu od novovjekovnog individualizma kao apsolutizma ka intersubjektivnosti kao primarnoj relaciji. Hodžić pridonosi oblikovanju nove humanističke svijesti i samosvijesti i time oblikovanju novog čovječanstva, jednostavno rečeno, pridonosi uvjerenju da mi drugi nije neprijatelj, nego pretpostavka moje slobode i odgovornosti.

prof. dr. Mile Babić

O ODNOSU ČOVJEK - TEHNIKA

Posljednjih nekoliko godina imao sam zadovoljstvo da se intenzivno družim i puno vremena provedem s autorom knjige koju večeras promoviramo, doktorom Dževadom Hodžićem. Osim što smo više od 6 godina dijelili isti ured, on kao glavni urednik *Muallima* i ja kao generalni sekretar Udruženja ilmijje, često smo skupa putovali i provodili slobodno vrijeme uglavnom raspravljajući teme o kojima ima više pitanja nego odgovora. Ja sam, naravno, ponosan što sam u predgovoru ove knjige spomenut kao jedan od krivaca što je ona ovako provokativna. Moja opredijeljenost da se kao, tehnički obrazovan, zanimam za granična područja egzaktnih znanosti prije svega potaknuta je sa predavanja Filozofije prof. Hilme Neimarlije, koja sam slušao na ITF-u u Sarajevu 1986. i 1987. godine, dok sam istodobno kao redovan student Mašinskog fakulteta u Sarajevu slušao predavanja iz fizike i matematike.

Moja pristojnost i osjećaj za mjeru i mjeranje ne dozvoljava mi da u prisustvu profesora Neimarlije i Hodžića govorim bilo što drugo o ovoj knjizi osim o onom dijelu gdje autor piše o tehnici u njenom klasičnom i savremenom razumijevanju. Da je tehnika više od onoga što se podrazumijevalo u njenim klasičnim definicijama prvi put

sam slušao od profesora na Mašinskom fakultetu pokojnog Binka Musafije i Ismeta Demirdžića. Profesor Musafija je bio mašinski inženjer, sarajevski jevrej, kojeg su njemci već pedest i neke pozvali da radi u Mercedesu kao jedan od vodećih konstruktora. Nakon provedenih 13 godina u ovom njemačkom koncernu, vratio se u Sarajevo da radi kao profesor na Mašinskom fakultetu. Kao znak revolta na čovjekovo uzmicanje pred tehnikom nikada nije imao, niti je vozio automobil. Stalno je na fakultet dolazio šetajući od svog stana do Vilsonovog šetališta. Svi smo znali, kako je, odlazeći iz njemačkog koncerna, mogao sebi da priušti najbolju mercedesovu klasu. Profesor Demirdžić je predavao *Mehaniku fluida*. Pričao nam je kako je njegov profesor rahmetli Ridanović govorio da rješenje Navije-Stoksovih jednačina, koje pokušavaju da definiraju turbulentni tok fluida, zna samo dragi Bog. Mi smo, zahvaljujući računarima, riješili Navije-Stoksove i mnoge druge nekada nerješive jednačine, ali su nam se primjenom ovih jednačina javili mnogo veći problemi i izazovi koje zaista možemo riješiti samo ako nam pomogne dragi Bog.

Profesor Dževad Hodžić u svojoj doktorskoj disertaciji, za razliku od mojih profesora koji su o tehnici kao nečemu što je više od toga govorili onako usput, argumentirano, hrabro i provokativno dokazuje postavljenu tezu da je moderna tehnika čovjeka primorala da ustanovi nove, do sada nepoznate, moralne sudove i moralne norme. Odgovornost u novom tehnološkom dobu potpuno je nova u njenim bitnim elementima. Autor je u drugom dijelu knjige koji nosi naslov *Svijet moderne tehnike – kulturne, socijalne i moralnoetičke implikacije* naznačio kako se pojam i razumijevanje moderne tehnike bitno razlikuje od onog iz klasičnog perioda.. Ako to pojednostavimo da bude razumljivo i onima koji se ne bave tehnikom kao, opredmećenom znanošću, onda je najvažnije shvatiti sljedeće. Čovjek je sve do unazad jednog stoljeća svu tehniku i tehnologiju (kao način na koji se tehnika upotrebljava u svrhu koja joj je projektom namijenjena), doživljavao doslovno kao objekat. Nije postojala velika razlika između sablje koju bi iskovaio vješti kovač u Damasku, sedla koje bi pravio sedlar u Samarkandu s jedne strane i haubice koju je upotrebljavala

sovjetska vojska u odbrani Staljingrada ili zamac na parnoj lokomotivi, s druge strane. Razlike nije bilo u onom bitnom, u odnosu konstruktora koji je projektovao ove tehničke naprave i samih naprava. Čovjek je bio subjekat s jedne strane a prirodni resursi i primjenjena znanost s druge strane. U drugoj polovini XX stoljeća počelo je da se događa nešto neočekivano i to tako brzo da se čovjek nije uspio snaći. Nije ni primijetio da se tehnika nametnula kao ravnopravan igrač na pozornici života i svijeta. Izgleda da su ponajprije producenti naučnofantastičnih filmova shvatili šta bi moglo da se desi u završnici drame u kojoj glavne uloge igraju čovjek i tehnika. Počeli su da proizvode filmove u kojima čovjek bude žrtva strojeva koje je napravio vlastitim rukama. Nešto nalik na Frankeštajn koji u bio-laboratoriji uspijeva *sklopiti* čovjeka koji će ga kasnije napustiti i postati mu neposlušan. U modernim SF filmovima vještačka inteligencija zatvara krug samoodržanja. U jednom trenutku ona biva svjesna da joj konstruktor i projektant nisu potrebni. Tehnika može sama sebe da održava usavršava i da proizvodi i projektuje bolju tehniku od samog čovjeka. Ovo je nekada zaista izgledalo kao fantastika, i većini ljudi i ovog časa izgleda kao maštanje dokonog futuriste. Profesor Hodžić u ovoj knjizi pokušava kazati da stvar nije tako bezazlena. On zapravo uspijeva da dokaže kako je odnos čovjek – tehnika poprimio drugačije obrise. Autor ovaj problem posmatra iz ugla etike, odnosno odgovornosti. Kada budete čitali knjigu ne možete a da ne priznate kako je riječ o nečemu što čovjeka stavlja u potpuno novu poziciju, posebice kada je u pitanju odgovornost. Autor je, koristeći obimnu i relevantnu literaturu, lucidnim promišljanjem došao do zaključka da je moderni čovjek samo jedna od strana u „sukobu“ kada je u pitanju njegov odnos spram tehnike. To više nije odnos subjekta i objekta. Ovo se desilo iz dva bitna razloga. Prvo, čovjek je nesvjesno i dobrovoljno pristao da bude sve više stroj a sve manje čovjek. Drugo, tehnika je toliko uznapredovala i ovladala navikama čovjeka i njegovom podsvjesnom potrebom da je i dalje usavršava, da on nije u stanju da njen razvoj kontrolira ili pak zaustavi. Ovdje su ilustrativna dva primjera:

Primjer prvi: Kada čovjek koji radi na liniji procesne tehnike u nekom proizvodnom pogonu ne dođe jedno jutro na posao zato što mu je dijete teško bolesno proizvodnja pada ispod planirane. U analizi pada proizvodnje za posmatrani dan, konstatira se da je zakazao ljudski faktor. Iz pozicije odgovornosti i etike ovdje se najbolje pokazuje da ljudski faktor nije zakazao, već da je ljudski faktor pokazao maksimalnu ljudskost. Zakazao bi da je radnik-čovjek ignorisao bolest svog djeteta i pod diktatom tehnološke linije i pohlepe za profitom došao na posao.

Primjer dugi: Čovjekovo svođenje na stroj dolazi do izraza u formulaciji koju moderni čovjek koristi kada kaže da pravi dijete. U priči gdje majka pokušava da odgovori na pitanje svog malog sina kako djeca dolaze na svijet, a da ne pribjegne bajkovitim slikama rode koja donosi dijete te da istovremeno izbjegne fiziološke i emocionalne intimnosti, najbolje se ilustrira ovaj fenomen. Majka je jednostavno objasnila da mame u svojim trbusima imaju jedan stroj, a tata ručicu za paljenje koja ga stavlja u pogon, pa kad stroj jednom krene ne zaustavlja se sve dok ne napravi bebu. Da ovo nije puka dosjetka jedne domaćice govori činjenica da se, ne tako davno, iz usta jednog znanstvenika mogla čuti tvrdnja kako se čovjek rađa kao stroj a osobom postaje.

Kada se pokušavaju, u ovom svjetlu novog odnosa čovjeka i tehnike, analizirati elementi odgovornosti najteže se može ustanoviti *instanca odgovornosti*. U poglavlju *Problem odgovornosti* autor pojam odgovornosti posmatra kao cjelinu sljedećih elemenata: subjekt odgovornosti, predmet odgovornosti, temelj odgovornosti, sadržaj odgovornosti, vrijeme odgovornosti i instanca odgovornosti. Sve druge elemente odgovornosti, kada je riječ o odgovornosti čovjeka u modernom tehnološkom dobu, lakše je situirati od elemnta instance. Naime, problem instance odgovornosti se nameće posebno važnim zato što je problem odnosa čovjeka i moderne tehnike globalan problem. Na problem odgovornosti čovjeka u vremenu kada mu prijete tahnizacija svih oblasti njegova života i gospodarenja tehnike nad čovjekom, odgovor mora biti jedinstven. Ovaj problem treba da ima podjednak tretman kod svih bez obzira na filozofiju života. Stoga je

problem instance odgovornosti teško definirati tako a da se svi osjetimo odgovornim podjednako ili bar približno podjednako. Autor je odlično definirao problem i precizno postavio pitanja. Odgovore je naći puno lakše.

Rifat Fetić

POVIJEST DRAME INSTRUMENTALNOG UMA

„Prosvjetiteljstvo, shvaćeno u najširem smislu kao napredujuće mišljenje, oduvijek je slijedilo cilj oslobađanja ljudi od straha i postavljanja ljudi za gospodare. Ali, do kraja prosvjetljeni svijet sija u znamenju trijumfalnog zla.“¹ Čuvena Horkeimorova/Adornova konstatacija s početka „Dijalektike prosvjetiteljstva“ opisala je razočarenje pred propašću prosvjetiteljstva, kao ideje razuma koji oslobađa, provjetljava i čini sigurnim. Vrhunac prosvjetiteljstva kao mita jeste znanost čija je bit tehnologija; eksperimentalna znanost očišćena od pojmova i ideja, koja, kao operacioni um, ne pokazuje pretenzije za nadilaženjem subjektivnih, partikularnih etika. Knjiga koju predstavljamo - doktorska disertacija dr. Dževada Hodžića branjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu - bavi se postprosvjetiteljskom pometnjom izazvanom odsustvom bilo kakvog subjekta na kojem bi se sazidala odgovornost kao stabilna moralna kategorija. Kada je riječ o problemu fundacije treba imati u vidu epohalnu pozadinu deprofanizacije, sekularizacije i nepokolebljive vjere u moć razuma. Radi se o tome kako utemeljiti odgovornost u svijetu bez zajedničkog Boga ili, kantovski rečeno, kako izvesti univerzalni moral iz neke zajedničke, tako potrebne norme, imajući u vidu da su „norme snaga koja čovjeka održava u bujici vremena kako bi se unatoč promjenama mogao držati na nekom pravcu“.² Svaka rasprava o etici u znanstvenotehnološkom dobu vodi, da se pozovemo na Apela, u jednu paradoksalnu

situaciju. S jedne strane, nikad kao do sada, u ovom našem vijeku planetarne jedinstvene zajednice, nije postojala tako urgentna potreba za jednom univerzalnom etikom. A opet, čini se da racionalno utemeljenje etike onemogućava scijentistička ideja normativno neutralnog ili vrijednosnoslobodnog objektiviteta. Dakle, sama nauka svojim mogućim učincima stvara potrebu za univerzalnom etikom, ali je svojim temeljnim postavkama onemogućuje. Temeljni postulat znanstvenotehnološkog uma jeste princip instrumentalnosti koji mišljenje, kao, uvjetno rečeno, ljudsku suštinu, reducira na kalkil. Takvo mišljenje, kako je to naznačio Heidegger, ne misli. A mišljenje koje ne misli ne može nas dovesti do mogućnosti utemeljenja odgovornosti. Iako vođena plemenitom i pomalo utopističkom idejom oslobađanja ljudi od straha, patnji i svakog zla, nauka se pretvorila u nešto suprotno. Rezmirajući u prvom poglavlju moralne implikacije baconovsko-karetzijanskog pohoda na bitak, Hodžić kaže: „Znanost je htjela slobodu, ali ne i odgovornost“.³ Svijet je deprofaniziran, raščaran, rasredišten, bitak je pokidan, a iskustvo prosvjetiteljstva je pokazalo, kako kaže Hodžić, „da čovjek ne može stajati na samom sebi“.⁴ Naravno, ništa ne ide bez prvotnog ljudskog grijeha, prastare ljudske želje, a po Nietzscheu, i esencije svijeta: moći. „Bitak moći u modernoj duhovno-povijesnoj konstelaciji svijeta dolazi do riječi u tehničkom umu. Znanost hoće biti moć, ali moralno i vrijednosno neutralna.“⁵ Prije ili kasnije dolazimo do pitanja: „smije li znanost sve što može?“⁶ Ne smije? Zašto ne smije? U nastavku se Hodžić hvata ukoštac s pojmom tehnike, demonstrirajući uspješan primjer striktno aporetičke analize. Pa ipak, u kontekstu odgovornosti pojam tehnike se čini skoro manje važnim. Onaj aspekt tehnike koji je za etiku odgovornosti bitan jeste njena evolucija u tehnologiju. Tehnologija je poznanstvljena tehnika ili gusto ispletena mreža mnogih tehnika. „Umjesto subjekta i objekta u igri su čvorišta i mreže...“⁷ što znači da se inventivnost, kao odlika tehnike, pretvara u kooperativnu saradnju

1 Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, „Dijalektika prosvjetiteljstva“, „Veselin Masleša“ – „Svijetlost“, Sarajevo, 1989., str. 17
2 Dževad Hodžić, „Odgovornost u znanstvenotehnološkom dobu“, Sarajevo, „Tugra“, 2008., str. 66

3 Ibid., str. 51
4 Ibid., str. 50
5 Ibid., str. 52
6 Ibid., str. 61
7 Ibid., str. 77

timskih tehnologa. I kod tehnologije se javlja volja za moć kao ontološka karakteristika: svijet je postavljen kao veliki laboratorij, sve u svrhu većeg multipliciranja društvene moći. Stoga, i tehnika i nauka, da evociramo naslov jednog Habermasovog eseja, jesu, prije svega, ideologije. Tehnologija je izlaskom na tržište unificirala svijet i uspostavila jednu globalnu međuovisnost. Hodžić citira Gehlena koji slikovito opisuje tu međuovisnost činjenicom da čovjek „uredno radi svoj posao, a ostane bez posla zbog krize izazvane bilo gdje na kugli zemaljskoj“.

Treće poglavlje se bavi tehnologijom nad tehnologijama - biotehnologijom, njenim društvenim korijenima i etičkim implikacijama. Svi oni koji žele jedan presjek o sve popularnijem znanstvenom zahvatanju u genetičku osnovu života i etičkim implikacijama tog zahvatanja, u Hodžićevoj knjizi će pronaći zanimljiv, kvalitetan i meritoran okvir. Biotehnološko doba radikalizira potrebu utemeljenja odgovornosti. Smije li biotehnologija sve što može? To je savremena velika „drama tubitka“.

Polazeći od Jonasove teze kako postoji potreba za jednom novom etikom odgovornosti koja mora dati i novi kategorički imperativ (kod Jonasa: „Djeluj tako da su učinci tvojeg djelovanja podnošljivi s permanencijom pravog ljudskog života na Zemlji.“⁸), Hodžić upoedinjuje pojam odgovornosti i razmatra ga njegovoj disperziji na različite sfere ljudskog djelovanja. Ne postoji oblast koja bi, po Hodžiću, imala pravo da se ne bavi vlastitom odgovornošću. Tako se, u Hodžićevoj analizi, odgovornost javlja kao prva vrlina intersubjektivne komunikacije, koja nije ograničena na našu bližu lokalnu zajednicu. I ne samo to. Ta odgovornost se proteže i na buduće generacije, kojima moramo ostaviti mogućnost života. Istina, postoje određene kritike takve etike

⁸ Hans Jonas, „Princip odgovornosti“, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1990., str. 28

koja u situaciji loše sadašnjosti brine za neku dobru budućnost. No, o tome nekom drugom prilikom.

Na kraju, prihvatamo odgovornost za moguće pojednostavljenje stvari. U Hodžićevoj knjizi problem odgovornosti je tretiran višeslojno, uz jedan probrani ali obilni referentni barok. Spisak primarne literature, ozbiljnost pristupa, smisao za aktualno, podsjećaju nas na neki ozbiljni akademski svijet u kojem doktoranti ne zaboravljaju staviti fusnote ispod citata. Ukratko, u turobnom i suicidalnom bosanskohercegovačkom multipliciranju pseudodoktorskih pseudoradnji, u tom intelektualnom polusvijetu, Hodžićeva disertacija čini jedan dostojanstven primjerak.

Samedin Kadić

RESPONSIBILITY IN A SCIENTIFIC AND TECHNOLOGICAL ERA

“That unknown land of collective practice where we were brought by high technology, is still no man’s land for ethical theory,” Hans Jonas said with resignation in his well-known work “The Imperative of Responsibility.” Although science, within the context of traditional ethics, has had a neutral status (ethics has not concerned itself with science), today, the situation is considerably different: if the ideal of ethics is the promotion of universal principles, the most important being the principle of respecting human life, and science itself, with its unregulated authority, threatens that ideal, than it is clear that ethics must redirect its attention from the near and the present towards the “distant” and the “future.” What is at stake is the survival of human life itself. And the question of human life surpasses the limits imposed by catastrophic predictions and warnings.

To begin with, it implies fear, impotence and disorientation in a world devoid of charm in which the transcendental has been cast into the “smelter of technological alchemy.” The fact that the primary field of ethical activity is becoming the future is made clear by the quintessence of time in which we live, where eschatology is reduced to a fine moment in the present. Our time is essentially solipsistic.

How does one establish responsibility, in such a time, towards those who still do not exist? On which basis does one construct ethics where there is no reciprocity?

One such attempt to conquer this no-man’s land “where we were led by high technology” is the work of Dr. Dževad Hodžić, “Responsibility in a Scientific and Technological Era.” In this issue of Muallim the topic of “Responsibility in a Scientific and Technological Era” is predicated on the aforementioned book by Dr. Dževad Hodžić, which deals with the post-enlightenment chaos caused by the absence of any kind of subject upon which responsibility as a stable moral category could be constructed.

“تلك الأرض المجهولة ذات التجربة الجماعية، التي جلبتنا إليها التكنولوجيا المتقدمة، مازالت بالنسبة للنظرية الأخلاقية أرضاً مشاعاً”، هكذا تحدث هانس يونس، مستسلماً ويائساً في كتابه المعروف “مبدأ المسؤولية”. فبالرغم من أن وضع العلم في دوائر الأخلاقيات التقليدية كان محايداً (الأخلاقيات لم تشغل بالعلم)، إلا أن الحال اليوم مختلف تماماً: فإذا كانت غاية الأخلاقيات المثلى هي نشر المبادئ الكونية التي من أهمها مبدأ احترام حياة الإنسان، وإذا كان العلم بقدرته غير الخاضعة للتنظيم يهدد تلك الغاية المثلى، فإنه من الواضح لماذا ينبغي للأخلاقيات أن تحول اهتمامها عن القريب والحاضر إلى “البعيد” و “المستقبل”. فالمسألة تتعلق ببقاء الحياة الإنسانية نفسها. وإن بقاء الحياة الإنسانية يتجاوز حدود توقع حدوث الكوارث والتحذير من عواقبها. إن هذه المسألة تفرض قبل كل شيء الخوف والعجز والضياع في عالم كشف عنه السحر، وألقي ما هو متعال فيه في “مسبك الكيمياء التكنولوجية”. عندما يصبح المستقبل هو المجال الأساسي للعمل الأخلاقي، فإن هذه الحالة تصف زبدة الزمن الذي نعيش فيه والذي اختزل فيه علم الآخرة إلى اللحظة الحاضرة المادية. لقد أصبح زماننا زمان الأناة (solipsism) إذ، كيف يمكن في زمان كهذا إقامة المسؤولية تجاه أولئك الذين لم يأتوا بعد؟ وعلى أي قاعدة ننشئ أخلاقيات لا يوجد فيها مكان للتشارك والتبادل؟

من المحاولات المبذولة لفتح تلك الأرض المشاع “التي جلبتنا إليها التكنولوجيا المتقدمة”، يأتي عمل الدكتور نجاد حوجيتش “المسؤولية في عصر العلم والتكنولوجيا”. نحن نعالج في هذا العدد من مجلة المعلم الجديد موضوع “المسؤولية في عصر العلم والتكنولوجيا” على مثال كتاب الدكتور حواد حوجيتش الذي يناقش الهرج والمرج في عصر ما بعد التنوير، والذي نشأ عن غياب أي شخص أو موضوع تبني عليه المسؤولية باعتبارها فئة أخلاقية ثابتة.